

דתישכונ

בס"ד

פרשת בהר, תשע"ט, מספר 1318

המצע הכלכלי של התורה

פרופ' יהושע ברמן

העניק להמוני אמריקנים הזדמנות יקרה מפז לזכות באדמה משלהם במרחבים העצומים והריקים של ארצם המתפתחת.

חשוב להדגיש, שעל פי חזון התורה, הבעלות על האדמה הייתה קולקטיבית ונמסרה לידי משפחות או חמולות שהתאגדו יחד על בסיס מקומי, בתמיכת השבט. התאגדויות מעין אלה תחזקו קשרי סולידריות משפחתית, שאפשרו לפרט להקריב מעצמו למען זולתו מתוך ידיעה ברורה שבעת הצורך ייעשה אותו הדבר גם למענו. יתרון בולט של חיים במסגרת קבוצות שארים מורחבות, המתפרשות על פני שטחים גדולים, הוא פיזור סיכונים: כאשר פקדה את אחת היחידות המשפחתיות פורענות, יבול כושל, למשל, יכולות היו האחרות (שגורל דומה אולי לא נפל בחלקן) להיחלץ לעזרתה.

אנתרופולוגים ציינו שאחד מגורמי המפתח להצלחת סוג כזה של "ביטוח" הוא נייחות האוכלוסייה. חוזקם של קשרי הסיוע ההדדי בין יחידות משפחתיות שכנות מותנה במידת לכידותן של היחידות ובסמיכות הגיאוגרפית ביניהן. אפשר להבין, אפוא, את ההיגיון הכלכלי של מצוות היובל: "וְקִדְשְׁתֶּם אֶת שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וּקְרַאתֶם דְּרוֹר בְּאֶרֶץ כָּל יִשְׂרָאֵל יוֹבֵל הוּא תְהִיָּה לְכֶם וּשְׁבַתֶם אִישׁ אֶל אֲחֻזָּתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תִּשְׁבֹּר". האפשרות לשוב ולתבוע את הנחלה המקורית הבטיחה מידה של יציבות בקשרים שבין משקים סמוכים. לעומת זאת, נייחות יתרה, שפירושה פירוק הזיקה הזו, עלולה הייתה לגרום לבעלי קרקעות שכנים לסרב לחלוק זה עם זה נכסים ואמצעי ייצור. ואמנם, חברות פרימיטיביות רבות, שאימצו את אסטרטגיית הסיוע ההדדי שתיארנו, הגבילו מאוד את האפשרות לעזוב את הנחלה ואת קבוצת השארות.

הרצון להגן על שדרות רחבות בעם, מפני הידרדרות לעוני מדוד ומפני ניצול כלכלי, עומד גם ביסוד גישתה של התורה לשמיטת חובות. האדם הפשוט שחי במזרח הקדום לא נהנה אפילו ממידה מינימלית של ביטחון כלכלי. מעל ראשו ריחפה כל העת הסכנה שייקלע לחובות כבדים בעקבות מלחמה, בצורת, רעב או מחלה. דרך הפעולה הראשונה במקרים כאלה הייתה בקשת הלוואה, אלא שהלוואות ניתנו לא פעם בריבית אסטרונומית, שעלולה הייתה להביא את האיכר לפשיטת רגל. או אז היה נאלץ למכור כמה מבני משפחתו לעבדות כדי לפרוע את חובו. אם גם בכך לא היה די, לא הייתה נותרת בידי האיכר ברירה

אנו רגילים לחשוב על תורתנו הקדושה כעל ספר עם רעיונות רוחניים ודתיים, אך התורה חובקת את החיים בכלליותם, ויש בה גם מצע כלכלי, שחלק בסיסי שלו נמצא בפרשתנו, בדיני היובל והגאולה. משנה כלכלית זו הייתה מהפכנית בזמנה, וניבאה התפתחויות בחשיבה הכלכלית שיעלו לעולם רק כעבור אלפי שנים.

כדי להבין את ההיגיון שמאחורי מצע זה, עלינו להכיר קודם בכך, שהמציאות הכלכלית המשתקפת בתורה אינה מזכירה במאומה את המשק המודרני; זוהי מציאות של חברה שבטית, כפרית, שעיקר מחייתה מבוסס על חקלאות ועל גידול צאן ובקר. על רקע זה התורה מתווה אידיאל של מערכת כלכלית, המעודדת את משקי הבית לסייע זה לזה ולדאוג לרווחתו של מי מהם שנקלע למצוקה. זוהי מערכת של איכרים ורועים חופשיים, הנמנים על מעמד חברתי אחד ויחיד. תפיסת העולם של התורה דוחה הן את הפיאודליזם, המעניק זכויות יתר לשכבה צרה של בעלי נחלות, והן את הסטטיזם, שאפיין מדינות ביוקרטיות ריכוזיות דוגמת מצרים, שמילאו את קופת השלטון בכספי המסים שנגבו מן הנתינים.

בניגוד לשיטות אלה, שהגנו על האינטרסים הצרים של עילית פוליטית ופיננסית, פעלה התורה לטובת החברה בכללותה, ושאפה לספק את צורכי המחיה של אנשים רבים ככל האפשר. חוקי המקרא קידמו את סדר היום השוויוני הזה בכמה דרכים: הראשונה שבהן נוגעת לחלוקת האדמות, שהיו, כאמור, מקור הפרנסה העיקרי באותה העת. במקומות אחרים בעולם העתיק, הייתה הקרקע ברובה רכוש הארמון והמקדש, אך התורה, לעומת זאת, אינה מכירה בנחלות השייכות למלך או לכוהנים. בעליה האמיתיים של הארץ הוא האל, שמסר אותה לעם כולו – על כל שדרותיו. הרעיון שאפשר להקצות להמונים חלקות נרחבות של אדמה זמינה היה חסר תקדים. הדוגמה המפורסמת ביותר למהלך כזה בעת המודרנית היא חוק הנחלות האמריקני מ-1862, שאפשר כמעט לכל אדם שהגיע לגיל עשרים ואחת לתבוע לעצמו, כמעט ללא עלות, שטח של 160 אקרים (כ-650 דונם), שהפך לרכושו אחרי חמש שנות מגורים ועיבוד. החוק

* פרופ' יהושע ברמן הוא מרצה במחלקה לתנ"ך. הרעיונות שבמאמר לקוחים מספרו, **נבראו שווים: כיצד פרץ המקרא את המחשבה המדינית הקדומה** (בהוצאת ידיעות אחרונות 2013).

התורה התנערה במופגן מן הנורמות הללו. ראשית, היא אינה מציינת מס ספציפי המיועד למדינה או לכל גורם ביורוקרטי אחר מחוץ לתחום הפולחן. מובן ששום משטר אינו מסוגל לתפקד בלי מיסוי, אך דומה שהתורה הסתייגה ממתן לגיטימציה א-לוהית לתופעה, ומשום כך אינה מזכירה שום סנקציה מטפיזית המוטלת על מי שמתחמק מחובתו. היא לא רצתה להפוך את האל-לגובה מסים.

שנית, בני ישראל נדרשו להעביר למקדש תוצרת, בהיקף מצומצם יותר מכפי שנאלצו לעשות מאמיני הפולחנים הממלכתיים של המזרח הקדום. נכון אמנם שהכוהנים והלויים ששירתו בקודש נחשבו בעיני התורה למשמר כבוד שמימי וזכו לכבוד ולהדר, אבל יוקרתן הדתית של הקבוצות האלה לא תורגמה לעוצמה כלכלית. אדרבה; התורה שללה מהן את האפשרות להחזיק באדמות חקלאיות משלהן. הן היו תלויות למחייתן בתרומות ובמעשרות שבני העם הפרישו לטובתן, ובפסוקים מסוימים הן אף נזכרות יחד עם קטגוריות אחרות של מעוטי יכולת: גרים, יתומים ואלמנות.

שלישית, חוקי המעשרות של ספר דברים מבקשים להיטיב עם הציבור כולו. הם קובעים, בין היתר, כי בשנה הראשונה, השנייה, הרביעית והחמישית לשמיטה צריך עובד האדמה ליהנות בעצמו מן המעשר שהוא מפריש, או לחלופין, לערוך באתר המקדש סעודה גדולה בכספי המעשר הזה. לנוהג הזה, שאפשר לעולי הרגל לזכות בחוויה דתית ייחודית באתר הפולחן המרכזי, היה כנראה גם פן ארצי למדי: מאחר שלעתים רחוקות בלבד יכול היה עובד האדמה לצרוך בעצמו את המעשר כולו, היה עליו לחלוק אותו עם בני ביתו, וקרוב לוודאי שגם עם חברים אחרים בקהילה, שמזלם לא שפר עליהם. נוסף על כך, התורה מורה שמדי שנה שלישית יש להעביר את המעשר ישירות לנצרכים - ללויים, לגרים, ליתומים ואלמנות. מדובר, ככל הנראה, בתכנית המיסוי הידועה הראשונה שנועדה במוצהר לתכלית סוציאלית.

אלא לנטוש את אדמתו, מקור מחייתו, או למכרה, ולבסוף לשעבד גם את עצמו. לא פעם, המוצא היחיד שנותר לבעל החוב היה לרתום עצמו לשירות המדינה או להתקשר בהסדר כלשהו של אריסות פיאודלית עם אחד מבעלי הקרקעות. למותר לציין, שכלל שיותר ויותר אזרחים חופשיים איבדו את השליטה על אמצעי הייצור שלהם, כך גבר גם הפיצול החברתי בין בעלי נכסים ובין חסרי כול.

מציאות סוציו-אקונומית עגומה זו הטרידה את כל החברות בעולם העתיק. פתרון שכיח לבעיה נמצא בדמות צווים מלכותיים שהורו על שמיטת חובות. המלכים נהגו להוציא צווים אלה בשנה הראשונה לשלטונם, ממניעים פוליטיים ברורים. מטבע הדברים, ההמונים קידמו בברכה את הצעדים הללו, ואילו הנושים - במורת רוח. ההיסטוריון היווני פלוטארכוס מספר, שהכרזתו של המלך הספרטיני אגיס על שמיטת חובות נתפסה בעיני מלעיזיו כמהלך פופוליסטי זול, ותו לא: "הוא מושיט לעניים את רכוש העשירים בשכר רודנות, ובחלוקת האדמות ובביטול החובות הוא קונה לעצמו שומרי ראש ולא אזרחים לספרטה".

התורה בחרה בדרך אחרת. היא הורתה על מנגנון אוטומטי של שמיטת חובות מדי שבע שנים, שאינו תלוי כלל ברצונו של מלך או של בעל שררה אחר: "מִקֵץ שִׁבְעַת שָׁנִים תַּעֲשֶׂה שְׁמִטָּה. וְזֶה דְבַר הַשְּׁמִטָּה שְׂמוֹט כָּל בַּעַל מִשֶׁה יְדוֹ אֲשֶׁר יִשֶׁה בְרֵעֵהוּ לֹא יִגָּשׁ אֶת רֵעֵהוּ, וְאֶת אָחִיו כִּי קָרָא שְׁמִטָּה לֵה'. אֶת הַנֶּכְרִי תִגָּשׁ וְאֲשֶׁר יִהְיֶה לְךָ אֶת אֲחִיךָ תִשְׁמַט יָדְךָ". שמיטת החובות, ששימשה לרוב מכשיר פוליטי בידי שליט המבקש לבסס את מעמדו, מוצגת כאן משל הייתה זכותו החוקתית של האזרח הפשוט. יתר על כן, המצווה הנהיגה סדירות בתיקון עוולות המערכת הכלכלית. בחברה שהושתתה על עיקרון אנטי-הירארכי, נודעה לכך חשיבות מופלגת: שמיטת החובות האוטומטית אמורה הייתה למנוע, או לפחות לבלום, את התפתחותו של תת-מעמד של אביונים.

גורם נוסף שעלול היה לדחוף את האיכר אל מחוץ למעגל הפרנסה היה עול המס. בהקשר זה חשוב להדגיש כי נורמות המיסוי של המזרח הקדום לא נשמעו להבחנה המקובלת כיום בין מדינה ובין תרומות לצורכי פולחן. מן התעודות שנשתמרו בידנינו מאותה העת אפשר להתרשם, שהמסים שהועברו למקדשים יועדו גם למדינה, ולהפך. עלינו לזכור, שהמקדשים הגדולים במסופוטמיה ובמצרים היו מרכזים מנהלתיים שחלשו על משאבים כלכליים עצומים - חלקות אדמה נרחבות ומחסני תבואה, כמו גם גייסות של עובדים ומשרתים. כדי לכלכל את המקדשים הללו ולספק את צרכיה של האליטה הכוהנית שחיה בהם, נגבה מחיר כבד מן האנשים הפשוטים, שנאלצו לוותר על חלק ניכר מפירות עמלם. מי מהם שנמנע ממילוי חובתו מסיבה זו או אחרת הסתכן בענישה חמורה, נוסף על הקללות והאיומים בנקמה אלוהית שניחתו על ראשו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[f | דף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף